

VOKALİZM

TEMA:

Türk älemi dilleri üçin
latyn alfabet gozgalany
ýa-da:

Garassyzlyk boýunça bu
saýlawyň ylmy ýerligi
Sorak? (Türkmen dili arkali)

1. Latyn alfabet sistemasyna dönüp
gelmegimiziň düýp yerligi nireden göz-
baş alýar?

Bu soraga jogap gaýtalamak üçin, asak-
daky täze bir temany açmagymyza ýol
berýär.

2. TEMA

"Yazuw sistemalary we printsipler,"^①
(usullar)

Bu ugurda, ýer şary halklarynyň taryh
boýunça, döredilen we ulandyklary dürli
ýazyls' grafemalarynyň^② wasp we inçeliklerine
inmegi zerrur görmeyäris.

Cünki, predmedi taryhy protsedede (akymda)
şeredilende, 20-nji asryň ortalarına
cenli türk älemi, söz şanda t-men^③ halkyny
dört hil yazuw düzümleri gyzyklandyrypdyr.

a) Mylatdan ön hyzmeta alynan, bu älemiň
öz döredijiligine degişli tagma düzümi,

b) Myladyň 11-nji asyr cemesinden başlap,
19-nji ýüz ýlyň aýagyna cenli arap elipbiyi,

c) 20-nji asryň ikinji çärýeginde uýgulanan
la^③ al^④ düzümi,

① - Printsipl(-ler); asyl, usul-lar, ... ((اصول))
② - t-men; türkmen, ...
③ - la. => latyn, - ④ - al. => alfabet.

VOKALİZM

d) 20-nji ýüz ýylyň 40-njy ýyllarynda üslenilen Kiril sistemasy, ...

Bu dört dürli ýazuw düzümleri ylmy noktaýy nazardan puwdaklarynda (klasifirlenende), morfologik ① hem fonematik funksionlary boýunça, iki klasik topara bölünýärler.

1. Akrafonik ② printsiplere garaşly bolanlar. Bu puwdaga ýokardaky sözi gecenlerden: - a, - ç, - d, ... şahalary girizilýär.

ÜNS! - Türk älemi halklarynyň idäp-aradygy ýazylyş sistemasy bu tipdir.
S e b ä b i :
1-nji-den : akrafonik sistemalaryň döreýis we ozuşynda, bu älemiň gös-göni üleligi bol up dy r. (2-1)

2-nji-den : 21-nji asyň başy hem ylmy şartlaryň esasynda, ylaýtda Vokalizm arsasynyň funksion ③ geriminiň darlygy öwürü, arapça elipbiýi, bu älem dilleri üçin gutarnykly hem doly bir düzgün daldır.

Sözümizi bu alanda doly berkitmek magşadýndan ugur alyp, aşakdaky setirler boýunça dil ýarmagy tagaşly gördük:

" Hatda Transkripsion esasynda yazylan mugad'das Kur'an dili, arapça elipbiýi hem ýetersizdir. "

2. Akrafonik düzgüne garaşly bolmadyk elipbiler:

Bu topara, arapça, myhy, hytaý, yazuwy, we şoňa menzeş sistemalar girizilýär.

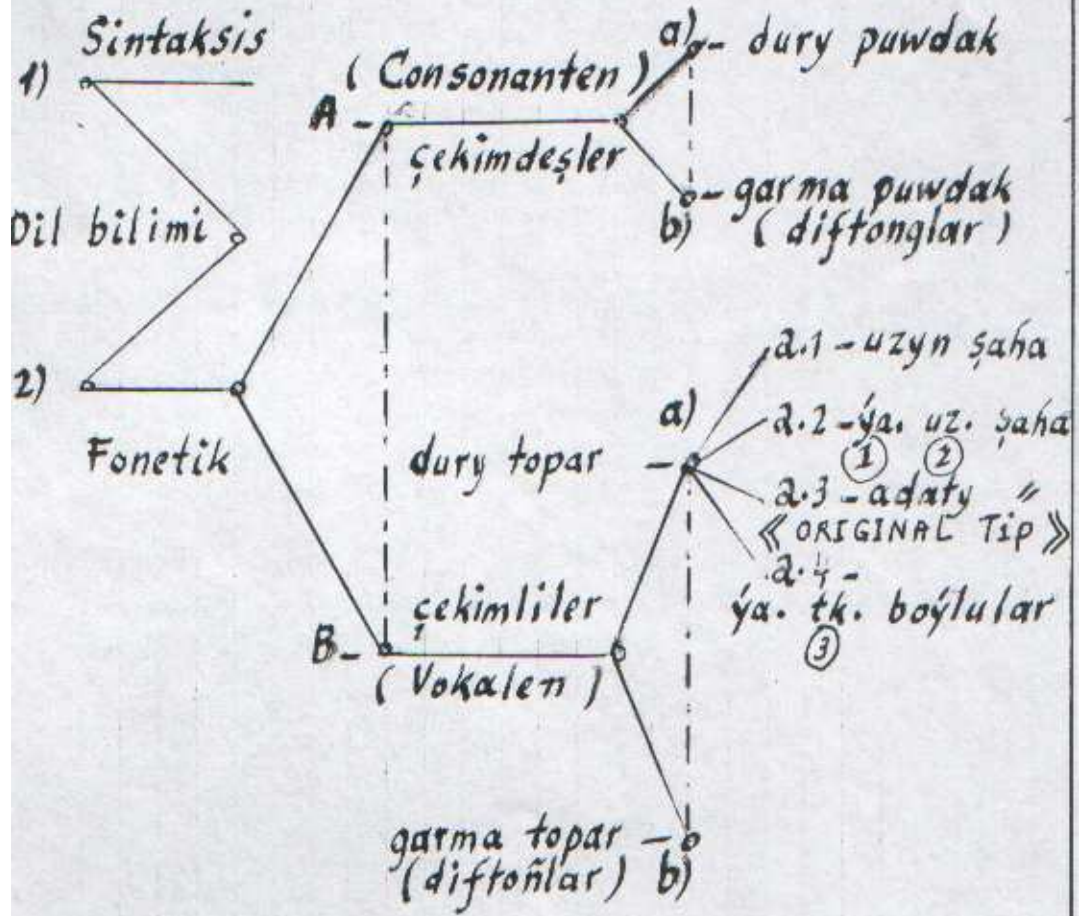
Indi, düşündiris täriminiň geregi boýunça la. sistemasyňa dönüp - gelyäris.

- ①. Morfologik : biçim, şekil (harp = tagma şekli).
②. Akrafonik printsiip : her sese garşylyk bir harp bellemeginden ugur alyan dāpdir.
③. Funksion : sistemanyň işleme tärri, ýa-da : calyşma hilidir.
②-1. Owuznamaçylyk dābi, syn ediniz.

VOKALİZM

Sivilizatsianyň baryp-ýeten bu günki dil biliminiň fonetika arasynda bu düzgüne bagly bolan dünýä halklarynyň elipbilerini gaýban bir prespektivada gözden geçirmegi maksat edinip, ýönekeý öwrenilmegi üçin, aşakdaky Tablitsiany çözmäge bolýarys.

Tab.No: - 00 -

Ýokardaky Tablitsianyň internasionaal standart ölçümi boýunca, obýektiv geriminiň tatbyýkyny ANAÝÝZ ①, günbatar dillerinde we analiýz ② Türk äleminde araşdyrýarys.

ş e z g y ý s g a l t m a l a r y :

①. ýa. ⇒ ýa:rym,
②. uz. ⇒ u.zyýn,
③. tk. ⇒ tokkun,

VOKALİZM

ANALİZ ①.

Günbatar halklarynyň dillerine degişli latyın
'al F a b e t i' ha ky nd a

Yazuw arsasyndaky dilimize derek prablema-
lar, perfoşional gerimi boýunça, dil biliminiň
iki uly babynyň 2-njisi bolan bolan Fonetika
geriminde ýüze çykýar.

Fonetika babynyň, ähli-umum milletleriň
dilleri bilen baglanyşykly, sözüni agzap-
geçişimiz ýaly, global bir prespektiva arkaly
Tabl. ① no: - 00 - da, puwdaklanyşy kimin, iki
topara bölünýärler.

A - K O N S O N A N T L A R (çekimdesler)

B - V O K A L E N . . . . (çekimliler)

"A" - gerimine aralanmagyň gerekmedigini
öň görýäris. Çünki, türk älemini gyzyklan-
dyran bu arsa, ganagatymyz boýunça, 1992-
-nji ýyl, IST. ② Säheri, türk dilçi alymla-
rynyň dil simpoziumynda gutarnykly
çözüldigini hasaplaýarys.

"B" - arsasyna ýanasmagymyz, legal hem la.
al. gozgalanyna göni baglanyşyklydyr.

Tablitsia no: - 00 - da görnüşi kimin, "B"
bölümi, ýagny çekimliler arsasý, iki uly,
- a), - b) sahalar daagyýýarlar.

1-njiden:

Öň "B, b" saha deginýäris.

Cekimliler « Vokalen » toparynyň diftonglar
puwdagy atlandyrdygmyz bu saha, бүтін
günbatar dillerinde akademiä boýunça
dialog edilip tanaladygy hem profografiada
göni däl metod arkaly uýgulandygy we
edebiy dilde ýörgünligi ortadadyr.

2-njiden:

"B.a" - sahasynyň dört puwdagyndan, (a.2) -

① - Tab. => Tablitsia = jetwel,
② - IST. => Istanbul,

VOKALİZM

"a.2" - dilimi, batyly dillerde söz edilsede, heniyz klasik kesgitlemä gowşulmandyr. Kä dillerde bu puwdak "a.1" dilimine girmä zilyär. Käsinde bolsa, adaty "a.3" (original) gerimde hasaplanyar. Aarasdyrmayn umumy örüsine görä, bu kategoriänyň jedelli boluşy kimin üsti açykdyr. ①

3-njiden :

"a.3" dilimi, günbatar dilleriniň köpüsünde original ady astynda nags oýnaýar. Emma bu ýagdaýyn ýany bilen, kä dillerde bu şaha ýarym užyýn toparynyň gerimine alynýar.

4-njiden :

"a.1" Dilimi, bu älemiň edebiy standart eliýpbiýinde, goldamada sözi geçişi ýaly, klasik dialogy ortadadyr.

Ýöne, bu kategoriänyň akademik çözüliş metody, dilleriň haýsy-da bolsa, nasyonalar arsada bolupdyr. Ýagny meselem nemisçede kem-käslä göni ýola bas uruldygy kimin, inliýsçe-de göni däl hem kombinatsia üsti bilen iýdilipdir.

Başga bir sözleme görä : kategoriänyň geçiji bir cykalga ugry tapylýpdyr, weliň akademik esasyda hem global seticide çözülmändir.

5-njiden :

"a.4" Diliminiň üstünde durmakçy bolup hem örän ähmiyet berdigimiz çekimliler puwdagydyr.

Bu şahanyň akademik dialogy boluşy kimin özüne has bellikleri hem gánunlaşdyrylypdyr. Ýalňyöz häzirkäk Transkripsion listesine ulgynypdyr. Sonuň üçiýn hem häzirki zaman standart edebiy eliýpbiýlerde orny yokdur.

Cünki

1-njiden, bu şaha soň asryň döredijiligine degişli täze bir ylmy inkişafdyr. --- →

① Ylmy bir temanyň doly kesgitlenmedigi hem şol ugurda akademik diýdismeleriň dowam etdigi sýýrygynda aydylýan ýa-da berilýän termindir. Nemisçede "Offene Thema zur Dr. Arbeit" diýilýär.

VOKALİZM

... inkişafdyr. Janly gepsesigiň ilkinji morfologik elementleridir, onuň düýp özeni d i r.

2-njiden: Bu şahanyň internasional standart (d) edebiy sistema alynmadygy süreç boýunça, bu düzgüniň ylmy noksanlygy, aýyl-saýyl ortadadyr. ①

3-njiden: Häzirki zaman internasional edebiy alfabetiň vokaliýzme degişli "B.b" toparynyň morfologik hem kanuna laýyk çözülis ýoly, "a.4" puwdagynyň sistema alynmagyna garaşlydyr.

ANALIEZ ②.

Türk älemi dillerine degişli latyyn alfabeti barada.

Tab. no: - oo-da aňsrylyjagy ýaly, 1-nji analiýz kimin, "A" gerimine deginmegimiz (çekimdesler arsasy) gerekmeýär. Çünki, türk älemi şol sanda t-men diliniň la. al. sistemasyna baglanysykly problemlary, diňe çekimliler arsasynda öýjükleňýär.

"B" arsasy ugrunda: "B.a", "B.b" şahalara bölünýär.
- Oň "B.b" puwdagyna deginýäris.

1-njiden:

Häzirki zaman t-men edebiy eliýpbiýinde 2000 ýalyna çenli bu saha baglanysykly akademik dialog bolmandyr. Ýagny, sözüň halkara ýalyn aňynda:

Eliýpbiýniň yöräp biljeği iki sütüni (aýagy) bolan "B.a", "B.b" lerden "B.b" direği Ampu-tatsia sezawar klynypdyr. Nepsimiz jydamsyz üwläp-awysada, t-men edebiy orfografiasy, 1936-lardan bäri bir aýagy bilen paytanaklap, iş hyzmatyndadyr.

①. Ýagny; häzirki zaman internasional standart orfografiasy, asryň soň ylmy inkişafyna görä, bir etap ýzadadyr.

VOKALİZM

Indi, "B.a" şahasyna yanaşýarys

1-njiden:

T-men literaturasynda, bu şahanyň "a.1, -a.2, -a.3, -a.4," puwdaklaryndan söz edilýär, welin 1936-lardan bäri ýöriýrlikde bolan edebiy eliýpbiiy-de, diňe "a.1, -a.3" puwdaklaryna orun berilipdir.

2-njiden:

"a.3" puwdak, ýagny adaty tip gutarnykly dialog edilipdir. Bu tipin görnükli gylgy bolan "ELIZIA" hadysasy, beýleki dillerde hem gönüsi kimin, aňyllylyk bilen kesgitlenipdir. «Köp bogunly sözlerde (sastavynda) iki adaty çekimliýniň, ýan-ýana ...

gelmezligi»
"tirkeşmezligi"

3-njiden: "a.1" puwdagy barada:

Bu şahanyň edebiy dilimizdäki morfologik hem teoritik çözüliş tärri, marhum (paxyr) Prof. A.P. Potseluşevskiýniň bu ugurdaky teoriiasyna esaslanýar. Bu teoritik bestere göre, uzyň çekimlilerin radikal çözümedigini garmazdan, dar çekimlilerin relativ çözülişi hem ýalňyş ýoda boýlanypdyr.

Bu ugurda sözümiizi gaýtalaý-berkitmek bilen birlikde, aşakdaky setirler arkaly dil ... ýarmagy mahul gördük.

"Yokardaky teoria, bu günki dil bilimi ... fonetikasi boýunça, düýp-götiýr ýalňyşdyr."

Analiýziň netijjesi boýunça, 1936-lardan bäri, hem-de 1994-lerden lä. alfabetine esaslanan edebiy orfografiamyza, bu günlerimize cenli uzyň çekimliler kategoriasyna degişli ýazylyşdaky ýaňsýma pratiginiň çözümedigi garşymyza dikilip durýar.

4-njiden:

"a.2" Puwdagy, 1-nji analiýze degişli gepleşigimizde, sözüni edişimiz kimin, ... →

VOKALİZM

... kimin, ...
 internasional diller-de, bu kategoria arsa-
 synda ylmy diýdismeler heniz hem dowam
 edip-gelyär. Sonuň üçiýn hem gutarnykly
 akademik kesgitlemeler we onuň netijesi bolan
 alternativ, morfologik bellikler hödürlemändir.
 Sol sebäplide, kä dillerde bu şaha hem uzyýn
 fonemalar tipine goşulýar.
 Ýagny geljek nesiller üçiýn, bu arsanyň araş-
 dyrma ugurynyň üstü açykdyr.

Tahkyýkyň netijesi hökmünde, bu puwdagyň
 häzirkî zaman ylmy şartlary boýunça, ykjam-
 lyk bilen üstüne abanylmagy bir zarurlykdyr.

5-njiden :

"a.4" Puwdagy barada:
 Sözümiňiň gaýtalaý berkimegi ugrunda,
 çekimleriniň bu variantynyň üstüde örän
 ýiti gyzyklanys boýunça durmakgy.

Ilkin, literaturada, bu ugurynyň akademiä
 çäginde, klasik çalyşmalara göre, hiç bir
 diäloga goşulmandyr.
 1-nji analizde sözüni agap-geçisimiz ýaly
 günbatar äleminde welin kesgitleniş bolusy
 kimin, bu gerime degişli alternativ häspler
 belleniň hem ganunlaşdyrylypdyr.
 Ýöne häzirkî period içerisinde, onuň
 pratigine derek reformasyna garasylyýar.

Indi, öwürlip-öz edebiy eliýbiýmize
 geleýliýn.

Bir aýagy "Amputatsia" ugran häzirkî
 edebiy orfografiämyzyň, janly bir aýaga
 eýelenmegi, ýagny ýokarda aňzadygymyz
 "a.4" puwdagyň optimal fonksionly sany,
 edebiy dile alynmasyň gerewündedir.

"a.4" Sahanyň edebiy standart eliýbiý-de öz
 ornuny almadygy sürec boýunça, "B.b." diftoň-
 -lar toparynyň ylmy aňyllygy göre, ... →

VOKALİZM

... görä ...
çözülüş kanaly müýesser däldir.

Analiýziň soň hökmi boýunça;
1936-lardan bäri, t-men dili edebiy
eliýpbiýi bir aýaksyzdyr.
Hyzmata alynan täk aýagynyň üç ugy bolan
"a.1-a.3-a.4"-lerden, diňe "a.3" ugy,
öz fonksionyny hödürleýär.
Başga aýdanymyzda, "a.3" puwdagyny ýöre-
digi ýekeje aýagy hasaplamyzda, "a.1-a.4"
gollary gaýçylanydyr.

Edebiý eliýpbiýniň bu görnüşdäki ýagdaýy,
Fizik-mekanik "ka:da-düzgünlerine" görä;
dört ugun üslenip biljeği Fonematik ýüküni,
bir ugun daşap bilmejeği, görnüp-ortada
durka:; ...
nepsimiz amansyz yñrasa-da,
t-men döwletini wekillik eden, t-men dilçi
alymlarymyz, t-men sesi gazetiniň üsti
bilen, 1994-nji ýylynda, ýene bir gezek
60 ýyldan eýräk, agsap-şüýrenip-gelýän
köne sistemany; ?!

" TÜRKMEN MILLETINIŇ

TASDYKLAMAGYNY

TALAP ETÝÄR ! "

Dr. Hudaý-Nazar SEÝÝDIÝ

Köln-Landstrasse 188
52351 Düren
GERMANY